

ÇUVAŞ DİLİ HAQQINDA

E.İ.ƏZİZOV*

Müasir türkologiyanın qarşısında duran vəzifələrdən biri türk dillərinin formalaşması probleminin daha dərindən və hərtərəfli araşdırılmasıdır. Fikrimizcə, ayrı-ayrı türk dillərinin formalaşması prosesi bu dillərdə danışan xalqların tarixi ilə əlaqəli bir şəkildə və dillərin tarixi inkişafının spesifikliyi nəzərə alınmaqla öyrənilməlidir. Çuvaş, tatar, yakut, özbək, Azərbaycan və s. dillərin əmələ gəlməsini bu dillərin yerləşdikləri regionlarda getmiş çox mürəkkəb etnik proseslərdən kənarında öyrənmək, sadəcə olaraq, mümkün deyil. Çuvaş dilinin tarixinə və müasir vəziyyətinə aid burada nəzərdən keçirilən bəzi faktlar məsələnin mürəkkəbliyi barədə müəyyən təsəvvür yarada bilər.

Çuvaşların mənşəyinin və etnik mənsubiyyətinin aydınlaşdırılması türkologiyanın çətin məsələlərindən biri olmuş, bununla bağlı olduqca müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Türk dillərinin V.V.Radlov tərəfindən verilmiş təsnifatında nə çuvaş dilinin, nə də yakut dilinin xatırlanmadığı məlumdur. V.V.Radlova görə, bu dillərdə danışanlar türklər deyil, türkləşmiş tayfalardır. Çuvaşları bəziləri fin tayfalarına aid etmiş, digərləri onları xəzərlərin nəsiləri saymış, üçüncülər onları burtaslara, dördüncülər isə avarlara aid etmişlər. Son zamanlaradək çuvaşların bulqar mənşəli olması haqqında nəzəriyyə daha populyar olmuşdur [1, s.213].

Ümumtürkoloji qənaətə görə, çuvaş xalqının formalaşması Volqa Bulqariyasının tərkibində X əsrdə başlamış, XV əsrdə başa çatmışdır [2, s.43]. Bulqarlara məxsus xeyli epitafiya abidələri zamanəmizədək gəlib çatmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, XIII əsrin sonu və XV əsrə aid bulqar abidələri dil cəhətdən yekcins olmamışdır. Mütəxəssislər bu abidələrdə üç dialektin izlərini müşahidə etmişlər, onlardan biri müasir çuvaş dilinə, digərləri isə tatar dilinə meyl edir. Çuvaşların mənşəyi ilə əlaqədar olaraq bunu da qeyd etmək ki, *çuvaş* adı qədim *suvaç* (*s*) etnonimi ilə bağlıdır.

Müasir türkologiyada çuvaş dili bulqar mənşəli bir dil sayılır. Çuvaş dilinin bulqar mənşəli olması çuvaş dilçiliyinin banisi N.İ.Aşmarin tərəfindən əsaslandırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, çuvaş dilinin həm leksikasında, həm də qrammatikasında bulqar

* Əzizov Elbrus İslam oğlu – filologiya elmləri doktoru, BDU-nun türkologiya kafedrasının professoru.

elementləri sıx toplaşmış, bulqar qatı bu dilin formalaşması tarixində üstün rol oynamışdır. Müasir çuvaş dilinin lüğət tərkibinin türk hissəsi əsasən bulqar, qismən isə qıpçaq və tatar elementlərinin kiçik təbəqəsindən ibarətdir [3, s.16].

Çuvaş dilinin digər türk dillərindən ən çox fərqlənən iki dildən biri olduğunu (ikinci dil yakut dilidir) və türk dilləri içərisində xüsusi bir yer tutduğunu bilirik. İnamlı demək olar ki, çuvaş dilinin digər türk dillərindən əsaslı şəkildə fərqlənməsinin səbəbi onun heç də bulqar mənşəli bir dil olması ilə bağlı deyil. Məsələ burasındadır ki, tatar və başqırd dillərinin də formalaşmasında bulqar elementlərinin rolu olmuşdur. Ancaq həmin dillərin digər türk dillərindən fərqlənməsi çuvaş dili ilə müqayisədə tamamilə fərqli bir şəkildədir. Həqiqət isə bundan ibarətdir ki, çuvaş dili öz tarixi inkişafında qədim türk formalarından fərqlənən tamamilə yeni keyfiyyətlər qazanmış və bu, nəticə etibarilə digər türk dillərindən kəskin fərqlənən bir dilin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Vaxtilə N.İ.Aşmarin doğru olaraq qeyd etmişdi ki, müasir çuvaş dilindən fərqli olaraq qədim çuvaş dili digər türk dillərinə daha yaxın olmuş və çox ehtimal ki, Volqa Bolqariyasının çiçəkləndiyi dövrdə başqa türklər bu dili çətinlik çəkmədən başa düşmüşlər [4, s.3].

Əlbəttə, aydındır ki, dilin tarixi bu dildə danışan xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır və buna görə də, çuvaş dilinin tarixində baş vermiş proseslər çuvaşların tarixi ilə əlaqəli bir şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Akademiq V.V.Bartold 1926-cı ildə Bakıda I Türkoloji qurultayda «Türk xalqları tarixinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri» adlı məruzəsində göstərir ki, çuvaşlar əsas təmsilçilərinin hunların olduğu Orta Asiyadan Avropaya zamanca ilk köç hərəkətinin qalıqlarıdır. Sonra o, əlavə edir ki, çuvaşların ən qədim tarixi əcdadlarının eramızdan əvvəl III əsrdə Çinin tarixində görünən hunlar olduğu etiraf olunmalıdır [5, s.23]. İran-çuvaş etnomədəni və dil paralellərini araşdırmış N.A.Andreyev də belə nəticəyə gəlmişdir ki, hun dövründə, eramızdan əvvəl birinci minilliyin sonunda və eramızın başlanğıcında çuvaşların türkdilli əcdadları Şərqi Türkünstanda Tyanşanın cənub hüdudlarında yaşamışlar. Onun yazdığına görə, II-VIII əsrlərdə çuvaşların əcdadları Aşağı Volqada və Şimali Qafqazda irandilli sarmatların və alanların qonşuluğunda sakin olmuşlar [6, s.91-92]. Nəhayət, çuvaşların indi məskun olduqları ərazidə qeyri-türk fin-uqor xalqları ilə və tatarlarla intensiv və davamlı əlaqələri olmuşdur.

Göründüyü kimi, çuvaş dili öz tarixində dil əhatəsini bir neçə dəfə dəyişmiş, müxtəlif təsirlərə məruz qalmış, dilin daxilində dəyişikliklər baş vermiş və bütün bunlar nəticə etibarilə bu dilin qədim türk vəziyyətindən xeyli uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur.

Çuvaş dilinin arxaikliyi haqqında müddəa altayşünaslıqda özünə möhkəm yer tutur. Təbiidir ki, digər bir dildə olduğu kimi, çuvaş dilində də qədim elementlər var, ancaq A.M.Şerbakin qeyd etdiyi kimi, bu dildə nəyin arxaik olması barədə aydın təsəvvür hələlik yoxdur [7, s.3]. Bu məsələ ilə bağlı olaraq artıq qəti şəkildə

demək olar ki, çuvaş dilində arxaizmlərlə müqayisədə innovasiyalar üstünlük təşkil edir. Çuvaş dilinin fonetikasi və morfoloqiyası ümumtürk təkamülünün erkən mərhələsinin deyil, onun ayrıca inkişafının nisbətən sonrakı proseslərini əks etdirir.

Bəzi tədqiqatların təsiri altında türkologiyada çuvaş saitləri tarixinin qeyri-adi mürəkkəbliyi, çuvaş dili saitlərinin ziddiyyətli və çətin izah olunan xarakterdə olması haqqında həqiqətə o qədər də uyğun olmayan təsəvvür yaranmışdır. Keçən əsrin 70-80-ci illərində aparılmış bir sıra tədqiqatlar, xüsusilə V.A.Serebrennikovun və A.M.Şerbakın əsərləri bu məsələyə xeyli aydınlıq gətirmişdir [8; 9; 10; 7].

Çuvaş dilinin digər türk dillərindən kəskin şəkildə fərqlənməsinin səbəbi birinci növbədə onun fonetikasi ilə bağlıdır. Elə isə çuvaş dilinin tarixində bu dilin səs sistemində nə baş vermişdir? Qədim türk dili saitlərinin çuvaş dilində köklü dəyişikliklərə uğraması nəticəsində bu dildə reduksiya olunmuş sait fonemlər (*ă, ě*) meydana çıxmış, söz köklərində saitlərin işlənmə mövqeləri tamamilə dəyişmişdir. Qədim türk sözləri ilə müqayisədə çuvaş sözlərində nəzərə çarpan sait dəyişmələri bu prosesin nə şəkildə getdiyini aydın şəkildə göstərir.

<i>a > ı:</i>	<i>iltan</i> «qızıl» < <i>altun</i> , <i>pıl</i> «bal» < <i>bal</i>
<i>a > u:</i>	<i>ut</i> «at» < <i>at</i> , <i>xura</i> «qara» < <i>kara</i> , <i>ura</i> «ayaq» < <i>adak</i>
<i>ı > ě:</i>	<i>xĕr</i> «qız» < <i>kız</i> , <i>xĕl</i> «qış» < <i>kış</i>
<i>ı > u:</i>	<i>s'ul</i> «il» < <i>yıl</i>
<i>o > ă:</i>	<i>vără</i> «oğru» < <i>oğrı</i> , <i>măy</i> «boyun» < <i>boyun</i>
<i>u > ă:</i>	<i>păr</i> «buz» < <i>buz</i> , <i>s'ăltăr</i> «ulduz» < <i>yultuz</i>
<i>u > ı:</i>	<i>şıv</i> «su» < <i>sub</i>
<i>ə > a:</i>	<i>ar</i> «kişi» < <i>ər</i>
<i>e > i:</i>	<i>kil</i> «gəlmək» < <i>kel</i> , <i>ilt</i> «eşitmək» < <i>eşit</i>
<i>i > ě:</i>	<i>ĕne</i> «inək» < <i>iňək</i> , <i>çĕlxe</i> «dil» < <i>til</i>
<i>i > a:</i>	<i>xărpăk</i> «kirpik» < <i>kirpik</i>
<i>o > u:</i>	<i>kus</i> «göz» < <i>köz</i> «göz»
<i>ö > ě:</i>	<i>çĕn</i> «gön» < <i>kön</i>
<i>ü > ě:</i>	<i>çĕre</i> «ürək» < <i>yürək</i> , <i>s'ĕr</i> «yüz» < <i>yüz</i>
<i>ü > a</i>	<i>kăntăr</i> «gündüz» < <i>küntüz</i>

Qədim türk sözlərində baş vermiş sait dəyişmələrinin çuvaş dilində nə dərəcədə köklü xarakterdə olduğunu başa düşmək üçün bu da nəzərə alınmalıdır ki, burada verilmiş nümunələr onların ancaq müəyyən hissəsidir.

Çuvaş dilinin samitlər sistemində də dəyişikliklər olmuşdur. Pratürkcənin başlanğıc *y* səsi palatallaşmış *s'* səsinə (müstəqil fonemdir) çevrilmişdir: *s'ĕlen* «ilan» < *yılan*. Bu dəyişmə belə baş vermişdir: *y > c > ç' > ş' > s'*.

Çuvaş dilində *κ*, *t*, *ç* samitləri də dəyişikliyə uğramışdır:

κ > *x* : *xura* «qara» < *kara*, *xër* «qız» < *κız*

t > *ç* : *çër* «diz» < *tiz*, *çërne* «dırnaq» < *tırnaκ*

ç > *s*' : *s'es'ke* «çiçək» < *çeçək*, *xas'an* «haçan» < *κaçan*

Çuvaş dilində söz əvvəlində *v* samitinin artımı da meydana çıxmışdır: *vunna* «on» < *on*, *vut* «od» < *ot*, *vårman* «orman, meşə» < *orman*.

Digər türk dilləri ilə müqayisədə çuvaş dilinin samitlər sistemində özünü göstərən ən mühüm fərqləndirici xüsusiyyətlər, şübhəsiz ki, rotatsim (*z* > *r*) və lambdaizm (*ş* > *l*) hadisələridir. Türk dilləri ilə monqol dillərinin genetik qohumluğunun sübutunda altayşünaslığın dayaq nöqtələrindən olan rotatsizm hadisəsi haqqında hazırda türkologiyada iki əsas fikir var: 1) Rotatsizm türk dilləri ilə monqol dillərinin ən qədim dövrünə aid ümumi bir xüsusiyyətdir; 2) Türk dilləri içərisində əsas etibarilə çuvaş dilində özünü göstərən rotatsizm sonradan meydana çıxmış bir hadisədir.

Q.İ.Ramstedtdən və N.N.Poppedən fərqli olaraq V.A.Boqoroditski, İ.Bentsiq, A.M.Şerbak, B.A.Serebrennikov və A.Rona-Taş belə hesab edirlər ki, çuvaş dilindəki rotatsizm hadisəsi sonradan meydana çıxmışdır. Türkologiyanın bu ənənəvi probleminə həsr olunmuş son araşdırmalarda rotatsizm hadisəsinin mahiyyətinə və onun meydana çıxma tarixinə dair diqqətəlayiq nəticələr əldə edilmişdir. B.A.Serebrennikova görə, çuvaş dilində *z* rotatsizminin ən ehtimal olunan səbəbi maneənin novunun zəifləməsi nəticəsində ilkin *z* samiti *r*-ya çevrilmişdir [8, s.18]. Bu məsələ ilə bağlı olaraq A.M.Şerbakın gəldiyi nəticə belədir ki, rotatsizm hadisəsi samitin artikulyasiyasının maksimum zəifləməsi nəticəsində *s*>*z*>*r* keçidi şəklində meydana çıxmışdır [7, s.4]. Türkoloji ədəbiyyatda çuvaş dilindəki *z*>*r* dəyişməsinin meydana çıxma tarixinin X əsrdən sonraya (İ.Bentsiq), hətta eramızın lap əvvəlinə (A.Rona-Taş) aid edilməsi halları var. A.M.Şerbak da çuvaş dilindəki rotatsizm hadisəsinin ən qədim dövrdə yaranması qənaətindədir. Onun fikrincə, qədim çuvaş dilində *z*>*r* keçidinin vaxtını qəti şəkildə müəyyənləşdirmək asan deyil, lakin dolayısı ilə sübutlar var ki, o, çuvaşların əcdadlarının Avropaya köçməsinədək olmuşdur [7, s.6].

Bir sıra alimlərə, məsələn, İ.Bentsiq, A.M.Şerbak və A.Rona-Taşa görə, çuvaş dilindəki lambdaizm də sonrakı hadisədir. B.A.Serebrennikov çuvaş dilindəki lambdaizmi fərqli bir şəkildə izah edir. O, çuvaş dilindəki *l*-nın digər türk dillərindəki *ş* spirantına uyğunluğu (*xël* «qış» ~ *κış*) məsələsindən danışarkən göstərir ki, pratürkcədə adi *r* və *l* samitləri ilə yanaşı, kar *r'* və kar *l* samitləri də olmuşdur ki, kar *l'* çuvaş dilində adi *l*-ya, digər türk dillərində isə *ş*-ya çevrilmişdir [8, s.19].

B.A.Serebrennikov N.Z.Hacıyeva ilə birgə tədqiqatında pratürkcədəki adi *l* samitinin artikulyasiyasından mühüm dərəcədə fərqlənən *l'* səsini «zəif l» adlandırır və *l'*>*ş* keçidinə aid belə nü-

munələr verir: **kümü'l* «gümüş», qədim türkcədə *kümüş*, qırğızca *kümüş*; *kl:l'* «qış», qədim türkcədə *kış*, qırğızcada *kış* və s.

l'>l keçidi isə ancaq çuvaş dilində və Kama bulqarlarının dilində baş vermişdir: **kümü'l* «gümüş», çuvaşcada *kimil*; **kl:l'* «qış», çuvaşcada *xil*; **bə:l'* «beş», Kama bulqarlarının dilində *bə-ləm* [11, s.67].

Rotatsizm və lambdaizm hadisələrinin həm türk, həm də monqol dillərində olmasının səbəbi tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif şəkildə izah olunur. Bu məsələni araşdırmış B.A.Serebrennikov və S.S.Xarkova belə qənaətə gəlmişlər ki, monqol dillərində rotatsizm və lambdaizm olmamışdır. Bu hadisələr ancaq türk-monqol paralellərində özünü göstərir. Onlar yazırlar: “Əgər monqol dilləri həqiqətən türk dilləri ilə genetik cəhətdən qohum olsa idi, onda rotatsizm və lambdaizm monqol mənşəli sözlərdə də özünü göstərməli idi” [10, s.52]. Nəhayət, onlar qeyd edirlər ki, rotatsizm və lambdaizm əlamətli sözlər monqol dillərinə çuvaş tipli türk dilindən keçmişdir [10, s.54].

A.M.Şerbaka görə, türk-monqol *z~r* paralelliyi alınmaların nəticəsində əmələ gəlmişdir. Onun fikrincə, çuvaşların əcdadları Sibirdə olarkən monqollarla sıx əlaqədə olmuş, onlardan *r*-laşan tipli sözləri, o cümlədən hind-Avropa tipli sözləri almışlar [7, s.8].

Bütün bu deyilənlər türk və monqol dillərindəki rotatsizm və lambdaizm hadisələrinin izahında xeyli aydınlıq yarandığını göstərir. Əlbəttə, bu məsələdə bəzi mübahisəli məqamların da qaldığı etiraf olunmalıdır. Ancaq deyilənlərin içərisində bir fikir həqiqətdir. Çuvaş dilində rotatsizm hadisəsi sonradan meydana çıxmışdır.

Yeri gəlmişkən, bir məsələni də qeyd edək ki, mərhum professor Ə.Z.Abdullayevin türk dillərində *r~z* məsələsinə həsr olunmuş məqaləsində əsas arqument kimi çuvaş və monqol dillərində ən qədim əlamətlərin daha çox saxlanması müddəasına istinad olunduğundan müəllif nəticə olaraq *r*-nın *z*-dan qədim olması kimi özünü doğrultmayan qənaətə gəlmişdir [12].

Çuvaş dilində baş vermiş dəyişikliklər onun morfolojiyasında da özünü göstərir. Bu dildə ümumtürk *-lar*, *-lər* cəmlik şəkilçisi itmiş, onun əvəzində digər türk dillərində olmayan *-sem* şəkilçisi meydana çıxmışdır: *xərsem* «qızlar», *çávaşsem* «çuvaşlar».

-sem cəmlik şəkilçisi çuvaş dilində çox sonralar əmələ gəlmişdir [4, s.35].

Çuvaş dilində öz semantikasına görə, ismin alətlilik halına qarşı duran yoxluq (inkarlıq) halı da formalaşmışdır (*-sār*, *-sēr* < *-sız*, *-siz*).

Türk dilləri üçün səciyyəvi olmayan yoxluq halı çuvaş dili ilə qonşuluqda yerləşmiş fin-üqor dillərində var. Bu hal forması qədim mari dilində olmuş, onun izləri isə mari dilinin dağlıq və şərqi ləhcələrində saxlanmışdır. Yoxluq halı komi, udmurt və mordov dillərində də mövcuddur [13, s.25].

Çuvaş dilinə dair öləri qeydlər bu dilin tarixi inkişafında baş vermiş dəyişikliklər barədə, yəqin ki, müəyyən təsəvvür yaradır. Nə-

ticə olaraq deyə bilərik ki, çuvaş dilinə praaltay vəziyyətindən prattürkçəyə doğru inkişafda aralıq pillə kimi baxılması, bu dilə arxaik elementləri özündə ən çox saxlayan bir dil kimi yanaşılması çuvaş dilini digər türk dillərindən fərqləndirən faktların təhlil edilib onların əsl mahiyyətinin üzə çıxarılmasına uzun müddət mane olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Изд. 2-е. Л., «Наука», 1982.
2. Андреев И.А. Чувашский язык // Языки народов СССР. Т. II. Тюркские языки. М., Изд-во «Наука», 1966.
3. Егоров В.Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении. Изд. 2-е. Чебоксары, 1971.
4. Ашмарин Н.И. Заметки по грамматике чувашского языка // Чувашский язык. Чебоксары, 1976.
5. Бартольд В.В. Современное состояние и ближайшие задачи изучения истории турецких народностей // Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. Стенографический отчет. Баку, АССР, 1926.
6. Андреев Н.А. Иранско-чувашские этнокультурные и языковые параллели // Чувашский язык и литература. Чебоксары, 1975.
7. Щербак А.М. Проблема ротацизма и перспективы дальнейшего изучения тюркско-монгольских языковых связей // Советская тюркология. 1987, №3.
8. Серебренников Б.А. Что было первичным р² или з²? // Советская тюркология, 1971, №1.
9. Серебренников Б.А. К проблеме истории гласных чувашского языка // Советская тюркология, 1984, №2.
10. Серебренников Б.А., Харькова С.С. О некоторых эффективных методах исследования проблемы родства тюркских и монгольских языков // Советская тюркология, 1982, №5.
11. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Изд. 2-е. М., Изд-во «Наука», 1986.
12. Абдуллаев А.З. К вопросу р ~ з в тюркских языках // Советская тюркология, 1984, №2.
13. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. М., Изд-во «Наука», 1976.

О ЧУВАШКОМ ЯЗЫКЕ

Э.И.АЗИЗОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые черты, в том числе явления ротацизма и ламбдаизма, отличающие чувашский язык от других тюркских языков.

Анализ фактов показывает, что в чувашском языке черты позднего происхождения значительно преобладают над архаизмами. Кроме того, стало ясно, что рассмотрение чувашского языка, как промежуточной ступени в развитии от праалтайского состояния к пратюркскому, долгое время препятствовало научному анализу фактов, отличающих его от других тюркских языков.